

1. Гордієнко О.А. Шевчук Т.О. Ліричні твори на уроках читання в початковій школі // Педагогічна Житомирщина, 2009. – № 1. – С. 54-57.

Прилучення дітей до світу поезії, прищеплення їм любові до художнього віршованого слова є одним із пріоритетних завдань сучасних уроків читання.

У першу чергу діти ознайомлюються з віршованою мовою як своєрідним типом мови. Вони дізнаються, що для її організації особливе значення має ритм. Він створюється повторенням наголошених і ненаголошених складів у рядку, а кінці рядків римуються. Отже, ритм і рима – дві суттєві ознаки віршованої мови. Під час розгляду ритмічного складу поетичного тексту вчитель може звернути увагу учнів на те, що ритм довгих рядків спокійніший, розмірений, коротких – жвавіший. Інколи поет змінює довжину рядка. Тоді на його промовляння завдяки паузам витрачається стільки ж часу, як і на довгий рядок цього вірша. Тоді короткий рядок виділяється паузами. Наприклад, у вірші А. Малишка:

Хвалилася птиця –
Пе-ре-пе-ли-ця:
– Здрастуй, спілий колосе,
/ Ясна Зірко,
Діточок я вивела
/ Аж семірко!

У початкових класах вивчається чимало віршованих творів, особливе місце серед них посідають ліричні вірші. Як свідчить практика, робота над ними викликає складності в молодших школярів, що пояснюється насамперед специфікою лірики як роду художньої літератури. Ліричний вірш – це світ почуттів та переживань, де висвітлюється внутрішній стан ліричного героя, його бачення певних подій чи явищ дійсності. Почуття ліричного героя співзвучні з почуттями поета. Ці почуття, як правило, викликані певними картинками природи. Вони не завжди виражені так, що можна сказати: поет переживає радість, сум, захоплення, збентеження. Є емоції складні, прямо не названі в творі. Осягнути їх маленькому читачу буває важко.

Для повноцінного сприймання ліричного твору учні повинні проїнятися емоційним станом ліричного героя, пережити те, що його хвилює, тішить, засмучує. Це також може стати причиною труднощів, адже емоційна сфера молодшого школяра ще недостатньо розвинута. Щоб навчитися повною мірою відчувати те, про що йдеться в поезії, учень має досягти певної духовної зрілості. Тому основні зусилля вчителя під час опрацювання ліричних віршів будуть спрямовані на те, щоб розвинути емоційну сферу духовного життя дитини, досягти зацікавлення та навіть захоплення нею твором, що вивчається.

Отже, перше завдання, яке доводиться розв'язувати вчителю в процесі вивчення ліричних творів, – навчити дітей відчувати поетичний текст. Учителю треба обрати такі шляхи роботи над художнім твором, щоб викликати яскраві емоційні відгуки читачів на поетичне слово. Для цього насамперед необхідно створити відповідну емоційно-естетичну атмосферу. Це емоційне

налаштування учнів на первинне прочитання твору, на потрібну хвилю в душі читача: через зорове, слухове сприймання створити певний емоційний фон уроку, який допоможе дітям зрозуміти почуття, передані у творі. Такий фон можуть створити музичний фрагмент, картини живопису, предмети – кетяг калини, горобини. Після емоційного сприймання поезії необхідно дати дітям можливість поділитися враженнями: подобається, сумно, радісно, здивувало.

Отже, перший крок до сприймання ліричного твору – допомогти дітям проникнутися певними почуттями.

Наступний крок – поглибити початкове читацьке сприймання. Тут важливо допомогти зрозуміти ідею художнього твору, але не дати в готовому вигляді, а спрямувати маленького читача на своєрідні відкриття. Це можливо саме завдяки встановленню зв'язків між усіма елементами твору. Слід навчити дітей вдивлятися в художнє слово, щоб воно розкрило свої таємниці.

Особливістю мови поетичного твору є її образність. Поетичний твір може являти собою сплетіння слів-загадок, які "ховають" у собі справжній предмет, не називають його ("ген корів розсипана квасолька" у Ліни Костенко – корови рябі, вони далеко, тому маленькі, як квасолька); слів, що лише в контексті грають усіма своїми образно-семантичними відтінками ("ти періщить заходився" – про дощ Л. Костенко); слів, утворених автором ("як ішли неквапи зиму зимувати" – М. Вінграновський). Поет використовує багатозначність слова, вживає його в переносному значенні – ось що лежить в основі образності. Переносне значення слова позначають грецьким словом "троп". До тропів належать метафори, епітети, порівняння тощо. Усі вони по-різному створюють словесний образ, але мають два найголовніші значення – описове і оцінне, тобто, по-перше, троп слугує точному опису, а, по-друге, дає оцінку даного явища, виявляє авторське ставлення до нього. Завдяки цьому митець може створити хвилюючі образи, які вкарбовуються у свідомість читача. Знаючи цю особливість художньої мови, учитель початкових класів ставить перед собою завдання – навчити учнів не лише розуміти її, а й милуватися нею, любити її.

Водночас, як свідчить практика, ще одна складність, пов'язана з роботою над лірикою, полягає в тому, що образність поетичного висловлення думок не завжди доступна молодшим школярам. Адже сприймання поетичних образів вимагає певного рівня поетичного розвитку дитини. Тому часто зустрічається "неправдива" виразність читання ліричних творів, тобто неправильне використання виражальних засобів, викликане помилковим або неточним розумінням тих чи інших слів і виразів. Ось чому вчитель повинен звернути особливу увагу на розкриття образності мови ліричних віршів, включивши цю роботу в аналіз твору. Чим більше в тексті сяючих, свіжих слів, тим більше відчуття повноти художнього враження. Розуміння значення слова в поетичному контексті потребує вміння встановлювати асоціації, долати логічно-смысловий бар'єр, абстрагуватися від прямого значення слова (наприклад, пряля – зима; дідусь старенький кропив'яний – ворсинки на старій кропиви, зібрані в пучок). Звичайно, розуміння поетичної мови не зводиться до розуміння значення слова. Тому тлумачитися повинні не слова, а образи твору,

тоді в уяві читача виникає цілісний поетичний образ, як зазначав методист Н. Бунаков.

Отже, ще одне важливе завдання вчителя під час вивчення ліричних творів – це поєднання роботи над образними засобами мови з аналізом змісту вірша. Адже форма та зміст єдині, а вибір і використання певних виражальних засобів відповідає ідейному задуму поета. Аналіз ліричного вірша передбачає розв'язання таких завдань: а) сприяти розумінню школярами змісту твору; б) поглиблювати і розширювати образні уявлення, що виникають в учнів під час читання поезії.

Аналіз здійснюється за такими взаємопов'язаними напрямками, які можуть бути втілені за допомогою узагальнюючих запитань, що допомагають "зібрати" образ, вийти на новий рівень сприймання лірики: а) аналіз змісту (Про що йдеться у вірші? Яка думка, на ваш погляд, є найважливішою?); б) робота над виразністю читання (Які почуття (настрій) виникають у вас під час читання? Як цей рядок краще прочитати?); в) аналіз образних засобів (Якими словами передає пережите поет? Знайдіть та прочитайте).

Методика рекомендує зосередити особливу увагу на останньому з названих напрямів, адже саме аналіз образних засобів вірша допоможе дітям усвідомити всю красу, емоційність, виразність поетичного слова. Тут можна запропонувати учням знайти слова, якими передано стан, почуття ліричного героя, визначити причини переживання такого почуття.

Так, перечитуючи з учнями вірш Василя Грінчака "Білі ночі", учитель просить їх відшукати та прочитати рядки, що описують красу весняного цвітіння. Діти знаходять: "Все потопає у білім мареві цвітіння, і села в цю пору здаються поміж зеленими полями неначе білі острови." Учитель запитує: "Чому поет називає села в білому цвіту білими островами серед зелених полів?"; "З чим поет порівнює місяць?"; "Які почуття автора передають слова "стоїш, дивуєшся, вдихаєш медовий запах черешневий"?"

Щоб навчити дітей розуміти образність ліричного вірша, відчувати естетичне задоволення від влучно дібраного автором слова, вчитель може використовувати прийом, суть якого полягає в заміні авторського слова чи словосполучення близьким за значенням (синонімічним) словом і в усвідомленні на основі зіставлення особливої виразності, краси, емоційності поетичного тексту. Такий прийом називається стилістичний експеримент (запропонували О. Пешковський, М. Щерба). Мета цього прийому – з'ясувати, чому автор використав саме це слово, а не інше. Як зміниться смисл, якщо замінити (або додати, забрати) хоч одне слово?

Так, прочитавши з учнями вірш Олександра Олеся "Білі гуси летять над лугами", вчитель пропонує їм таке завдання.

До слів впали, розгойдали, розцвіли доберіть близькі за значенням. Перевірте, чи передають дібрані вами слова таку ж мелодійність, задушевність, зачарованість, як у поета:

Білі гуси на озеро впали,
Тихі води кругом розгойдали...
Розцвіли, як купави великі.

Довго-довго їх чуються крики.

Висновок: автор майстерно підібрав слова – вони найяскравіші, найвагоміші.

Неодмінною складовою роботи над ліричним твором виступає робота над розвитком мовлення дітей на основі змісту вірша, одним з пріоритетних напрямів якої є робота над словом.

Збагаченню словникового запасу дітей, безперечно, сприятиме такий прийом, як читання тексту під "лінгвістичним мікроскопом" (термін М. Шанського). Він полягає у тому, щоб читати, коментуючи дуже детально, не пропускаючи жодної деталі, зупиняючись на незвичайних висловах, словах-загадках (метафорах), суто авторських словах. Цей прийом допомагає виробити в учнів уважність до метафор, художніх засобів, уміння їх розпізнавати, виділяти із "тканини" тексту, виховує уважність і любов до рідного слова.

Що стосується аспекту розвитку навичок зв'язного мовлення, то варто пам'ятати, що методика не рекомендує переказувати ліричні твори. Тому для роботи над зв'язним мовленням і розвитку внутрішнього "бачення", тобто образних уявлень на основі прочитаного, використовується прийом словесного (називання уявлюваних об'єктів, визначення фарб, якими наповнена картина) і музичного ілюстрування тексту. Означеним видам роботи може передувати розгляд ілюстрацій. Учитель говорить: "Подивіться на ілюстрацію до цього вірша. Можемо ми віднести її до всього твору чи до якоїсь його частини? Що зобразив художник на картині? Що він намалював у центрі картини? Вдалині? Які фарби вибрав художник для своєї картини? Який настрій вони створюють? Опишіть картину, використовуючи рядки з вірша".

Під час словесного малювання, тобто відтворення картини за допомогою слів, текст вірша ділять на мікрокартини, які слід зачитувати, уточнюючи в процесі читання зміст кожної. Діти зачитують кожну строфу і з допомогою вчителя, який спрямовує їх уяву, відтворюють словесні картини. Для створення логічного і послідовного опису під час словесного малювання вчитель пропонує дітям такий план:

1. Кого і що я намалюю на картині?
2. Як я намалюю: яким буде передній і дальній плани картини, як на ній будуть розташовані персонажі?
3. Які фарби допоможуть мені в створенні картини?

Учителю треба зазначити, що словесна картина статична. Помилка багатьох учнів полягає в тому, що вони статичне зображення підміняють динамічним і в одній картині поєднують кілька; цим самим використовують не словесне малювання, а переказ, а це є неприпустимим під час опрацювання ліричних творів.

Музичне ілюстрування в шкільній практиці, на жаль, використовується вкрай рідко. А це дуже цікавий і корисний вид роботи, здатний створювати сильний емоційний заряд, а емоційність уроку читання, як відомо, надзвичайно важлива для повноцінного сприймання тексту.

Музичне ілюстрування – це добір "музичних картин" до вірша. Наприклад, методика рекомендує запропонувати дітям послухати музику, співзвучну за своїм настроєм ліричному твору, і запитати: "Чи можна вважати цю музику ілюстрацією до вірша?" Учитель може також після прослуховування двох уривків із музичних творів запитати в учнів, який із них більше відповідає прочитаному віршу. Варто поговорити з дітьми про те, які почуття викликає у них музика, яка вона за характером, настроєм.

Під час роботи над ліричними творами варто звернути увагу й на такий важливий її аспект, як робота над виразністю читання. Загальновідомо, що виразне читання вчителя допомагає учню глибше усвідомити текст, і водночас виразне читання тексту учнем виявляє глибину розуміння ним ідейного задуму автора. Ось чому під час вивчення ліричних творів величезне значення для розуміння їх змісту, проникнення в образну тканину поетичної мови має саме виразне читання. Але практика засвідчує, що аналіз сам по собі ще не забезпечує виразного читання поезії учнями. Звідси випливає необхідність спеціальної роботи над виразним читанням ліричних текстів.

Над якими ж засобами виразності читання вчителю потрібно працювати в першу чергу?

Це, передусім, мелодика мовлення, тобто мелодичне підвищення та пониження голосу, які роблять висловлювання живим, яскравим і виразним. Так, під час розвитку думки голос підвищується; крапка ж вказує на завершення думки, тому вимагає зниження голосу.

Робота над мелодикою мовлення, як і над іншими засобами виразності, може включатися у розбір ліричного твору (Як це потрібно прочитати?). Таке ж питання можна поставити не тільки у процесі опрацювання ліричних віршів, уміщених у читанках, а й під час читання додаткового матеріалу – невеликих віршів, які діти легко вивчають напам'ять. Наприклад:

Розплела береза коси
На веснянім вітерці.
Опустила ніжку босу
В тиху воду на ріці,
Мов зібралася до мене
Вблід на берег перейти...
Йди, берізко, йди, тут мілко,
Я ще й руку простягну...

(В. Ладигець).

Для роботи над інтонацією читання дітям пропонується послухати й виразно прочитати вірш, записаний на дошці, або на плакаті, або на кодоплівці:

Садівник

З батьком яблуні садили,
трохи руки натрудили.
Я люблю наш тихий сад
і осінній листопад.
Садівник я, садівник.
Завтра з татком будем зранку

у саду копати ямки,
бо лишились яблуні,
вчора не посаджені.
Садівник я, садівник.

(М. Сингаївський).

Учитель запитує: "Яка головна думка вірша? Яку інтонацію ви виберете для його читання? (Радісну, веселу). Які рядки вірша потрібно читати особливо радісно?"

Працюючи над логічними наголосами, учитель пропонує дітям: "Давайте спробуємо знайти в кожному віршованому рядку слова і словосполучення, які будемо виділяти голосом під час читання, тому що вони найбільш важливі".

Ти добро лиш твори повсюди.
Хай тепло твої повнить груди.
Ти посій і доглянь пшеницю.
Ти вкопай та почисть криницю.
Волю дай, погодуй пташину.
Приласкай і навчи дитину.
Бо людина у цьому світі
Лиш добро повинна творити!

(Л. Іванків).

Важливе значення для виразного читання ліричних віршів має робота над гучністю. Вміння читати вірші з нормальною гучністю є ознакою виразного читання. Крім того, на фоні нормальної гучності окремі частини ліричного твору можуть читатися голосніше або тихіше. Зміна її пов'язана зі змістом висловлювання і допомагає читцю в розкритті основної думки твору. В цьому випадку зміна гучності голосу є одним із важливих інтонаційних засобів виразності. Наприклад, під час читання вірша Володимира Сосюри "Любіть Україну", що відкриває підручник "Читанка" для 4 (3) класу, вчитель звертає увагу дітей на необхідність саме голосного читання, оскільки в цьому творі яскраво звучить почуття гордості поета за рідну країну, глибокої поваги до неї.

Так же голосно, із захопленням слід читати вірш Олександра Підсухи "Мова":

Ой яка чудова українська мова!
Де береться все це, звідкіля і як?
Є в ній ліс – лісок – лісочок, пуша, гай, діброва,
Бір, перелісок, чорноліс. Є ще й байрак.
І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
Можна "звідкіля" і "звідки", можна і "звідкіль".
Є у ній хурделиця, віхола, завія,
Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль.

(О. Підсуха).

А вірш Миколи Вінграновського "Наша річка" варто читати тихим голосом, враховуючи його зміст:

Сама собою річка ця тече,
маленька річечка, вузенька, як долоня.
Ця річечка Дніпра тихенька синя доня,
маленька донечка без імені іще.

Сучасний урок з будь-якого предмета передбачає активну пізнавальну діяльність учнів, що будується на засадах співпраці, діалогу і полілогу, передбачає розвивальний вплив на мислення, почуття, позитивне ставлення до навколишнього світу. Тому залучення дітей до активного творчого пошуку під час вивчення ліричних творів, цілеспрямована робота над виразністю їх читання принесе дітям радість і задоволення, зробить методику читання ліричних віршів більш досконалою. Адже саме від того, наскільки на уроках читання будуть охоплені всі діти різними видами читацької і мовленнєвої діяльності, якою мірою вона є емоційно і естетично привабливою для них, залежить результативність роботи.